

ХУДОЖНЯ ВЕРСІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ У ДРАМІ «ІВАН МАЗЕПА» ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Володимир ПРАЦЬОВИТИЙ

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка

Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів

ORCID: 0000-0002-9820-070x

volodymyr.pratsovytyy@lnu.edu.ua

У статті простежено, як письменниця, використовуючи конкретні факти та події, створила художню версію історичних подій у драматичному творі. У драмі «Іван Мазепа» Людмила Старицька-Черняхівська відтворила складний та драматичний період української історії за часів гетьманування Івана Мазепи. Вона возвеличила найвидатнішого гетьмана України, який у несприятливих умовах намагався розбудувати підвалини Української незалежної держави, але йому не вдалося здійснити задумане з різних причин. Зосередивши увагу на останніх роках гетьманування Івана Мазепи, письменниця відтворила атмосферу епохи, показала провідника української нації в оточенні його сучасників: короля Швеції Карла XII, Семена Палія, Орлика, Кочубея, Кочубеїхи, Мотрі Кочубеївни, Войнаровського, Апостола, Гордієнка, Ломиковського, Скоропадського, Іскри в період національно-визвольної війни.

Конфлікт у драмі чітко не визначений, але він проглядається в підтексті, в окремих репліках козаків, які терпіли наругу від московських посіпак, та центральне місце у творі займає конфліктна ситуація, у якій проявляться характери гетьмана Мазепи та царя Петра I, які зіткнулися у вирішальній битві між Україною та Московією.

Л. Старицька-Черняхівська відтворила трагедію української нації, яка була розшарована, збаламучена та залякана і не змогла єдиним поривом підтримати стратегічні плани свого провідника, прирікаючи себе на багаторічне зубожіння та неволю. Але дивне диво сталося: переможений у битві під Полтавою московськими військами, спаплюжений та дискредитований представниками Москви та їхніми посіпаками, Іван Мазепа став символом національно-визвольної боротьби українців. Його ідеї незалежної Української держави та нескореної нації підхопили як прапор патріотично налаштовані українці й проносять їх крізь віки.

Ключові слова: *драма, конфліктна ситуація, дійова особа, Мазепа, Україна.*

AN ARTISTIC VERSION OF HISTORICAL EVENTS IN THE DRAMA “IVAN MAZEPA” BY LYUDMILA STARITSKA-CHERNYAKHYSKA

Volodymyr PRATSOVYTYI

*Doctor of Philological Sciences, Professor,
Professor at the Ukrainian Literature Department
named after academician Mykhailo Vozniak
Ivan Franko National University of Lviv
1 University str., Lviv
ORCID: 0000-0002-9820-070x
volodymyr.pratsovytyy@lnu.edu.ua*

In the article «An artistic version of historical events in the drama «Ivan Mazepa» by Lyudmila Staritska-Chernyakhivska» traced how the writer, using specific facts and events, created an artistic version of historical events in a dramatic work. In the drama «Ivan Mazepa», Lyudmila Staritska-Chernyakhivska reproduced a difficult and dramatic period of Ukrainian history during the hetmanship of Ivan Mazepa. She exalted the most outstanding hetman of Ukraine, Ivan Mazepa, who, in unfavorable conditions, tried to develop the foundations of the Ukrainian Independent State, but he failed to realize his plan for various reasons. Focusing on the last years of the hetmanship of Ivan Mazepa, the writer reproduced the atmosphere of the era, showed the leader of the Ukrainian nation surrounded by his participants – King of Sweden Charles XII, Semen Palia, Orlyk, Kochubey, Kochubeihi, Motra Kochubeivna, Voynarovskiyi, Apostola, Hordiyenko, Lomykovskiyi, Skoropadskiyi, Sparks – during the national liberation war.

The conflict in the drama is not clearly defined, but it can be seen in the subtext, in the individual remarks of the Kozaks who suffered henchmen from the Moscow servants, and the central place in the work is a conflict situation in which the characters of the hetman Mazepa and Tsar Peter I., who faced in the decisive battle between Ukraine and Muscovy, will appear. Staritska-Chernyakhivska reproduced the tragedy of the Ukrainian nation, which was stratified, confused and intimidated and could not support the strategic plans of its leader with a single impulse, condemning itself to many years of impoverishment and captivity. But a strange miracle happened – Moscow troops defeated in the battle of Poltava, desecrated and discredited by representatives of Moscow and their henchmen, Ivan Mazepa became a symbol of the national liberation struggle of Ukrainians. His ideas of the Independent Ukrainian State and the unconquered nation were picked up as a flag by patriotic Ukrainians and carried through the ages.

Key words: *drama, conflict situation, character images, actor, character, Mazepa, Ukraine.*

Постановка проблеми. Людмила Старицька-Черняхівська у драмі «Іван Мазепа» (1928) створила художню версію історичних подій, поставивши у центрі

твору образ-характер видатного гетьмана України Івана Мазепи, який владарював із 1687 до 1709 р. Попри скрутні обставини та обмеження Москви після Переяславської угоди та Коломацьких статей, які заперечували державний статус гетьманської влади, Мазепа намагався «створити з України незалежну державу західноєвропейського типу, з абсолютною владою правителя – гетьмана чи князя» [4, с. 76]. Як гетьман України, наступник українських гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького, він провадив традиційно гетьманську політику, об'єднав Правобережну та Лівобережну Україну на короткий час, із 1704 до 1709 р., підтримував козацьку старшину, з якої хотів витворити міцну українську еліту, стимулював розвиток освіти: спонсорував навчання українців за кордоном, сприяв розвитку літератури та мистецтва, розбудовував та реставрував церкви, підтримував духовенство української Церкви, намагаючись різними способами сконсолідувати свій край і підняти його на вищій культурний рівень. І така політика, спрямована на оборону прав і свобод України, не була якимось особистим бажанням гетьмана прославитися, задовольнити свої амбіції, а діянням українського державного мужа, над яким висіла традиція. Богдан Крупницький, який досліджував психотип Івана Мазепи, підкреслював, що це «був внутрішній примус, примус певної традиційної перебраної ідеології» [2, с. 42], зумовленої українським менталітетом. І цю політику Іван Мазепа провадив «в умовах суспільного розкладу, остаточного матеріального зубожіння країни, морального занепаду й духовного розхиту» [3, с. 209].

Відчуваючи загрозу з боку Петра I, який прагнув знищити Запорізьку Січ, ліквідувати гетьманство в Україні, а українців перетворити на кріпаків, Іван Мазепа шукав слушної нагоди, щоб визволити українську націю з-під московського ярма. У 1706 р. Мазепа таємно уклав угоду зі шведським королем Карлом XII, яка обумовлювала, що Україна має бути вільною державою, а Мазепа – довічним князем. Водночас Мазепа вів переговори з польським королем Станіславом Лещинським про федерацію України з Польщею. Мазепа старався прихилити на свій бік Крим, Туреччину, Молдавію, Валахію, православних патріархів Сходу. Тобто гетьман готувався до війни з Московію заздалегідь і сподівався на підтримку багатьох країн, яким була ненависна Москва.

У союзі з королем Швеції Карлом XII та польським королем Станіславом Лещинським гетьман Іван Мазепа виступив проти Москви. Але задумане йому не вдалося реалізувати з багатьох причин. 27 червня 1709 р. під Полтавою війська Івана Мазепи і Карла XII були розгромлені московською армією на чолі з Петром I та козацькими полками, які не підтримали свого володаря і приєдналися до москалів. Після Полтавської битви Петро I видав маніфест, у якому оголосив Мазепу «богівідступником», а московська Церква за наполяганням царя оголосила йому анафему. Та, незважаючи на те що московська пропаганда докладала чимало зусиль, щоб спаплюжити образ гетьмана України Івана Мазепу, він був символом національно-визвольної боротьби українців за свою державу.

У літературі, культурі, мистецтві Іван Мазепа став світовим образом. Складний, багатогранний та суперечливий характер гетьмана відтворювали у різних жанрах П. Орлик («Алکید Російський»), С. Руданський (Мазепа, гетьман український), М. Старицький («Молодість Мазепи»), Б. Лепкий («Батурин»), В. Сосюра (Мазепа), Г. Лужницький («Іван Мазепа»), К. Релєєв («Войнаровский»), О. Пушкін («Полтава»), В. Гюго («Мазепа»), Дж. Байрон («Мазепа»), Ю. Словацький («Мазепа»), В. фон Гайденштам («Мазепа і його посол»), К. Штарка («Битва під Полтавою») та інші митці.

Метою статті є спроба простежити, у який спосіб, спираючись на історичні факти, Людмилі Старицькій-Черняхівській удалося створити драму «Іван Мазепа», поставивши у центрі твору постать видатного гетьмана України. Зосередивши увагу на останніх роках його гетьманування, вона намагалася відтворити дух та атмосферу епохи, показати провідника Українського народу в оточенні його сучасників у період національно-визвольної війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людмила Старицька-Черняхівська зображує «тріумф і трагедію української політичної волі гетьмана Мазепи» і «досягає репрезентації національного духа через осягнення національної історії, причому не просто запозичуючи з неї сюжетну основу, а розкриваючи її драматизм через зображення складних індивідуальних характерів, що визначаються й самі визначають хід націй» [5, с. 179–180] у складний період формування української національної ідентичності.

Письменниця створює добре індивідуалізований, харизматичний, до деякої міри ідеалізований образ Івана Мазепи. Адже, за словами Ілька Борщака, «Мазепа був надзвичайним чарівником. Ніхто й ніколи не міг витримати його чару. Гоноровиті польські магнати, напівдикі московські бояри, буйні запорожці, статечні турки, елегантні французи й пуритани шведи – усі вони, стрічаючися з українським гетьманом, складали перед ним свою зброю» [1, с. 9].

Іван Мазепа – центральний образ драми, навколо якого групуються інші персонажі. На думку Юрія Хорунжого, «образ Мазепи глибиною і докладністю вирізняється серед інших дійових осіб драми, які лишаються тлом» [7, с. 23].

Драма «Іван Мазепа» Старицької-Черняхівської має атиімперське спрямування, але авторка не конструє магістрального конфлікту між Україною та Московією, а створює конфліктні ситуації, у яких розкриваються характери дійових осіб. На початку драми письменниця намагається показати Івана Мазепу захисником військових і посполитих людей. У канцелярії гетьмана писар диктує розпорядження: «А поневаж всякії на людей вірних тяжести, утиски і здирства походять від властолюбних накупнів, – забороняємо владою нашою всякії корупції полковникам і сотникам, і всім урядникам як військовим, так і посполитим. Забороняємо обтяжувати вдів та сиріт вимаганням датків і всяких посполитих повинностей. Всі ці пункти підписом його милости ясновельможного пана гетьмана і кавалера Івана Степановича Мазепи і притисненням печати військової стверджується» [6, с. 200].

Іван Мазепа, підписуючи документ, нарікає на старшину:

Убожіє нарід,
А старшина геть заростає салом.
Таких і в поле не підважиш. Їм
І військо, і поспільство – все байдуже:
Приватного пожитку хтивість всіх
Зневолює... [6, с. 201].

Національно-політична ситуація в Україні за владарювання Івана Мазепи була надзвичайно складною. Угамовуючи апетити козацької старшини, які, ганяючись за наживою, знущалися з козаків, гетьман змушений був також зважати на накази Петра I про «заводи овечі», про «засівання конопель», про «корабельних майстрів», яких слід відшукати в Україні, про «довбані труни», про «десять тисяч козаків», які слід вислати до Петербургу, про те, щоб запорожці негайно рушали на Дін ловити бунтаря Булавина. Лише перелік цих вимог московського царя свідчить, наскільки глибоко вкорінилися московські посіпаки в українську господарську систему і в якій скруті був Мазепа під час прийняття будь-якого рішення. І цілком резонно запитує Мазепу його хрещениця Мотрона:

Нащо ж ми
Тих воєвод царських скрізь напустили,
Його солдат впровадили в наш край?
В наругу їм даєм козацьке військо...[6, с. 207].

Устами Мотрони драматург порушує актуальну проблему української нації, яка добровільно впряглася в ярмо, і гетьману складно пояснити своїй хрещениці, як підступним москалям удалося після Переяславської ради обманом та хитрощами обкрутити навкруг пальця довірливих українців, безцеремонно сісти їм на карк і нахабно опанувати всі сфери життєдіяльності України.

Україна була розділена по Дніпру. Люди збаламучені та дезорганізовані. Та вони не занепадали духом, прагнучи до самоорганізації. Прихильником такого напряму розвитку українського суспільства в драмі «Іван Мазепа» виступає тогочасний полковник Семен Палій, який організував козаків на Правобережній Україні, поруйнованій ляхами, де шляхи шипшиною, тернами поросли, дикий звір осівся по хуторах:

А глянь тепер, ясновельможний: Фастів,
І Біла Церква, й Фастовщина вся,
Як дівчина уквітчана квітками,
Засіялась скрізь селами, до нас,
Мов повідь та, пливають прочани
І осідають селами. І хліб
Збирають всі і поживають вільно
Не маючи аналогів нізвідкіль [6, с. 209].

У цих словах Семена Палія письменниця виражає віковичну мрію українців жити вільно у своїм ріднім краю, не оглядаючись на агресивних сусідів. Семен

Палій переконаний, що за ним правда, бо козаки виганяють ляхів зі своєї дідизни, зі своїх земель. Але він добре розуміє, що Правобережжя самостійно не зможе встояти, тому й звертається до гетьмана Мазепи:

Зростає в нас залізна Україна:
Вписалися всі люди у повки,
Одважників таких ще світ не бачив.
Полковники і Іскра, й Абазин,
Самусь і я – тобі лише присяжні,
Ясновельможний гетьмане, приймай
Під регімент свій знов Правобережню
Україну, бо треба військо все
Під капелюх єдиний... [6, с. 210].

Але Мазепа, пов'язаний домовленостями з Петром I, таємними договорами зі шведським королем Карлом XII та польським королем Станіславом Ліщинським, убачає загрозу його планам в об'єднанні з Палієм, який непримиримий до поляків. Він не може розкрити своїх далекосяжних планів і тому просить полковників не дратувати ляхів та до часу замиритися з ними. Та й йому не подобається популярність Палія, до якого перебігають козаки з Лівобережжя. Ситуація була надзвичайно складною. Про небезпеку від московського царя застерігає гетьмана Орлик, а Кочубей, палкий прихильник Петра I, запевняє, що найсвітліший цар московський узяв в оборону українців від турків, татар та поляків, племінник Мазепи Войнаровський переконаний, що не варто покладати надії на царя, бо кредит Петрової держави підупав через недержання обітниць і писаних трактатів. За жорстокі репресії Петра I на Заході вважають тираном. Та й в Україні ситуація була не зовсім сприятливою:

Тяжко,
Бо тут у нас на Україні всі
Начальнії і підначальні люди,
Духовні і миряни – врозтіч всі,
Мов колеса нерівні у возі.

І кажуть всі, що я продавсь в Москві [6, с. 221], – пояснює гетьман московському посланцю.

Старицька-Черняхівська, відтворюючи різні думки дійових осіб, намагалася показати, якою складною та неоднозначною була атмосфера навколо гетьмана Івана Мазепи.

Показово Іван Мазепа вірно служив московському царю, але думка про незалежну Україну його ніколи не покидала. І в оточенні москалів, ляхів, татар, турків, шведів із їхньою агресивною політикою та своїх донощиків і фарисеїв Іван Мазепа робив обережні та виважені кроки, щоб зберегти Україну та її люд. Він відправляв спудеїв вчитися за кордон, усвідомлюючи, що наука зміцнює державний устрій України:

Як бджоли працьовиті,
З чужих ланів збирайте мед, несіть
До вулія родимого, щоб славу,
Пожиток, честь отчизна мала з вас [6, с. 205].

У другій дії письменниця показує, як ускладнюється національно-політична обстановка в Україні. Це відображено в діалогах між московськими ченцями-провокаторами, козаками та посполитими, які висловлюють своє обурення, що москалі грабують українців, як козаків відсилають рити канали до Петербургу, а український край заселяють своїми людьми, як українська старшина знущається з посполитих, «мало в плуги не запрягають, примушують дрова возити, стайні чистити, груби топити!».

Своєрідною конфліктною ситуацією став бенкет у домі генерального судді Кочубея, на якому присутні Мазепа, Апостол, Гордієнко, Ломиковський, Скоропадський, Іскра, Кочубей, Кочубеїха, Войнаровський, Орлик та Мотря. Дійові особи висловлюють різні міркування про долю України та її майбутнє. Кочубеїха використовує ситуацію для того, щоб отримати згоду від гетьмана засватати Мотрю за сотника Чуйкевича. Але Мотря не хоче виходити заміж за Чуйкевича. Розпитавши Мотрю про її почуття до Чуйкевича, Мазепа не дає згоди на сватання. Відмова гетьмана загострила стосунки між ним та Кочубеями. Ображена Кочубеїха активізує свої дії проти гетьмана, нагадує чоловікові, що він має назирати за ним, і спонукає його сповістити царя, що Орлик із Мазепою плетуть зраду. Під шаленим тиском жінки генеральний суддя Василь Кочубей написав донос на свого кума Івана Мазепу і відправив його за допомогою ченців до Петра І. Тут письменниця по-своєму трактує зраду Кочубея і кочубеївщину як явище, зображуючи Кочубеїху стимулятором зла. Насправді, генеральний суддя Василь Кочубей та полковник полтавський Іван Іскра повідомили Петра І про таємні зносини Мазепи з Польщею, але цар московський їм не повірив, піддав тортурам, і вони відмовилися від своїх свідчень. Після цього їх відправили до України, і вони були страчені в Батурині як зрадники: їм відрубали їхні дурні голови. Ці події негативно вплинули на суспільну атмосферу в Україні, бо поділили українців на прихильників Мазепи та Кочубея, спричинивши розбрат та непорозуміння між людьми. У драмі письменниця уникає зображення цього ганебного явища.

Старицька-Черняхівська зосередила увагу на тому, що Іван Мазепа був далекоглядним політиком: він мав дар передбачення. У розмові зі своїм племінником Войнаровським гетьман вголос роздумує про майбутнє рідного краю, пророкує йому гетьманство, щоб розхитану, невпорану Україну привести до ладу та об'єднати всіх українців під одним прапором:

Далеко ще, далеко
До певного ладу. Хибний нарід,
А старшина оспала. Запорожжя
Все ремствує на мене, що завів
Товаришів я бунчукових, військо

Охотнее. Держава має міць,
Як військо є державцеві підлегле.
Як ратаї спокійні за свій лан.
Січовики ж всі ремствують, бажають,
Щоб в Україні був той самий лад,
Як в Січі. Ні! Даремна річ! Немає
На світі всім таких держав [6, с. 257–258].

Письменниця зосередила увагу на тому, що в Івана Мазепи було чітке уявлення про державний устрій України зі своєю ієрархією та підпорядкуванням. Він дуже добре розумів, що на загальних вольностях, де кожний відстоює свою власну думку, держава не може втриматися, бо з будь-якого приводу може виникнути Чорна рада, яка переростає в чорний бунт і перетворює край на страшну руїну: сліпа юрба може все потоптати на своєму шляху і легковажно знищити волю, попавши під вплив того, що приборкає її батогами та запряже в нове ярмо. Гетьман покладав надію на «лицарів – України синів, Горливіх, незрадливих і завзятих». Опіраючись на козацьку старшину, він хотів створити українську еліту і зробити її провідною верствою української нації. Але прагнення наживи засліпило козацьку старшину, і гетьману ніяк не вдавалося підняти її до рівня національного усвідомлення своєї ролі. Для цього потрібен був час, а його в нього вже було небагато.

Щоб глибше розкрити внутрішній світ гетьмана, драматургиня переплітає громадські справи з особистими почуттями. Роздуми Мазепи про майбутній державний устрій України перериває Мотрона, яка прийшла пожалітися хрещеному про непрості стосунки з батьками після того, як він відмовився дати згоду на сватання. На самоті з гетьманом вона зізнається, що не хоче виходити заміж за Чуйкевича, бо кохає його, і її не лякає вікова різниця між ними:

Мій гетьмане! Тебе лише кохаю...
Що молодість! Нащо вона мені?
Дівочих мрій не відаю, не знаю,
Я мрій твоїх вогонь ношу!
Де будеш ти, – там буду й я. Всі муки,
Злигодні всі з тобою поділю,
І радощі, і славу, і неславу...
Твоїм шляхом піду вправець, уплав,
Крізь бурю й ніч, стежками-манівцями... [6, с. 260].

У з'ясуванні стосунків між дійовими особами Старицька-Черняхівська, ураховуючи стислі рамки драми, передає ініціативу в руки Мотрони. Вона першою всупереч українській традиції зізнається у коханні до гетьмана і готова прямувати з ним тим шляхом, який він вибрав. Її думки не розходяться з християнським уявленням про вірність коханої людини до самої смерті. Мазепа приймає виклик долі:

Зоря моя! Рожевий квіте мій!
Твої слова – мов крила блискавиці!

Тебе одну на все життя люблю
І радістю, і захватом, і палом
Шаленої, останньої жаги...
Хай буде так. Дай рученьку. Ну, доле,
На герць тебе ми кличемо! [6, с. 261].

Освідчення закоханих змальовано в драмі у романтичних тонах. Зворушений зізнанням Мотрони, Іван Мазепа вирішив засватати її і попросити дозволу в царя на свій шлюб. Тут письменниця художньо переконливо змальовує почуття закоханих та їхнє бажання з'єднатися у шлюбі і водночас показує, як московські порядки мимоволі вклинюються в сімейне життя, обмежуючи права українців: сватання не може відбутися без дозволу гетьмана, а шлюб – без дозволу царя.

Кочубеї, які затіяли війну з гетьманом і відправили донос до московського царя, звичайно, відмовили старостам, посилаючись на те, що Церква забороняє хрещеному батькові одружуватися зі своєю хрещеницею. Мотрона запевнила гетьмана, що її батьки нізащо не віддадуть її за нього. Вона вирішила поселитися у гетьмана, але він не може цього дозволити, зважаючи на складну ситуацію. Драматургиня акцентує увагу на тому, що обов'язок у гетьмана явно превалює над почуттями. Мазепа не зрікається свого останнього кохання, але в такий складний момент, коли він замислив грандіозний план визволення України, не може зважитися на такий необачний крок, щоб дати поживу для пасквілів вивідникам і шпигунам:

Ні-ні!

Владико мій, дай серцю міць і крицю,
Щоб не схибнуть, не змилити й на крок.
Богдан порвавсь і втратив Берестечко,
А Дорошенко правий берег весь
І разом з ним і цілу Україну... [6, с. 281].

Старицька-Черняхівська у цьому епізоді показує, що Мазепа не піддався спокусі – морально не опустився в очах людей і відправив Мотрону назад до батьків.

У драмі «Іван Мазепа» конфлікт між Україною і Московію не визначений, але він проглядається в підтексті, в окремих репліках козаків, які терпіли наругу від московських посіпак. Та центральне місце у творі займає конфліктна ситуація, у якій проявляються характери гетьмана Мазепа та царя Петра I. Перебравшись у капітана, Петро I прибув до Мазепа, щоб обговорити суспільно-політичну ситуацію в Україні. Московський цар стривожений бурхливими подіями в Польщі. Він убачає небезпеку в тому, що польський король Лещинський може об'єднатися з козацьким полковником Семеном Палієм:

Когда с ляхом замирится Палей,
То все к нему на правый берег хлынут,
И ты своих не сдержишь казаков,
Понеже все разбойники и воры
И им Палей желательней тебя [6, с. 265].

Остерігаючись союзу Палія з королем Лещинським, Петро I характеризує козаків як розбійників та злодіїв. Він безцеремонно пропонує Мазепі заманити Палія, закувати в кайдани і передати московській владі. У разі нападу шведа московський цар наказує:

Бунты пресечь и впредь,
Чтобы не быть от нас в большой опале.
Ей шеею заплатит всяк за бунт,
И быть тогда всем в тяжком разореньи!
Деревни, что пристали к воровству,
Все сжечь дотла, людей рубить нещадно,
Чтоб к воровству охоту оторвать!
Заводчиков на колесо, на колья.

Заказ чиню: быть крепким должно вам [6, с. 267].

Для реплік московського царя Петра I Старицька-Черняхівська використовує російську мову. Це дає їй можливість індивідуалізувати його буйний характер та хижу натуру. У репліці царя виражена вся політика Москви, яка будь-який виступ за національні права вважала бунтом. Петра I не цікавили інтереси українців, він нахабно заповзвся знищити Україну, бо вважав, що йому Бог вручив кермо влади і дав право чинити з українцями так, як йому заманеться. На будь-які заперечення Мазепи він не зважав і розкрив перед ним далекоглядні плани:

Я эту Сечь до камня разорю,
Гнездо воров, гнездо измены, бунта!
Полковников своих вам дам. Тебе
Лишь одному я верю здесь, понеже
Ты стар, ты дряхл, одной ногой ты
Уже в гробу, и двадцать лет мне, верным
Ты пребывал и, гетман... ха...ха...ха!
Ненавистен своим ты.

<...>Но только

Закроешь ты глаза – гетманства здесь

Уж не видать; где двое правят – душно [6, с. 269].

Розкриваючи плани Петра I, драматургиня показала, що саме московський цар розпочав руйнацію України. Він зверхньо ставиться до гетьмана Мазепи, відверто насміхається над ним, дорікає неміччю та старістю. Йому ненависні запорізькі козаки, які уособлювали українську вольницю. Він хоче все перелаштувати на московський лад, зовсім не зважаючи на інтереси та прагнення українців. Йому здавалося, що грубою силою, тортурами, страхом він зможе приборкати Україну. Такі наміри Петра I не були новиною для Івана Мазепи. Він дуже добре знав московського царя й уособлював його з демоном історії, який своїми діями спричиняв руїну і став перешкодою на шляху формування української нації. Тому на наміри Петра I він реагував спокійно та виважено. За показною відданістю Москві Мазепи приховував непереборне бажання здобути

волю Україні. Ця сцена є кульмінаційною точкою в драмі. Наміри Петра I, відверто висловлені, були принизливими та образливими для Мазепи, але він не міг відкрито заперечити Петрові I, і тому письменниця відтворила його внутрішній стан ремаркою «Мазепа впивається в Петра очима і, затискуючи ножа в руці, заганяє його в стіл. Петро не спостеріг цього руху» [6, с. 269]. Коли Петро вийшов, Мазепа зірвав усі царські ордени, як ненависне тавро, кинув їх під ноги і емоційно вибухнув:

Московський

Тиран і кат. Він ознайомив мені,
Що вольність всю знесе на Україні,
Що козаків поверне на драгун,
Старшин в Сибір, зруйнує Січ дощенту,
Гетьманство тут скасує... Ха-ха-ха!
І на Москву хліб сіяти ми будем! [6, с. 270].

Нахабні зазіхання Петра I на волю України змусили Мазепу відкритися перед своїми побратимами: він поклявся боротися до загину, щоб повернути українцям усі забрані права і побудувати вільну та незалежну державу. Такої клятви він вимагав від генерального писаря Пилипа Орлика, і той підтримав свого гетьмана. Із цього місця активна дія головної дійової особи прискорюється за законами драми. Образливе приниження гетьмана стало поштовхом до його активних дій. Ритм твору змінюється. Для прискорення дії Старицька-Черняхівська використовує позасценічні образи: княгиня Дольська повідомляє гетьмана, що Меншиков завзявся на Вкраїну, хоче знести всі козацькі вольності і мітить на місце Мазепи, а Палій пристає на згоду короля Станіслава Лещинського повернути козакам усі права, і сейм готовий признати його гетьманом Правобережної України. Такий маневр Мазепа вважає дуже небезпечним: «Зруйнує все, всі сили нам розіб'є, Збунтує чернь» [6, с. 275]. Тому він вирішує скоритися наказу московського царя і взяти в заліза Семена Палія. Щоб художньо вмотивувати такий сюжетний хід, який суперечив історичній правді (за жодних обставин Семен Палій не йшов на згоду з поляками), драматург використовує внутрішній конфлікт:

Всі відають, що я

Горливим був до всіх правобережних,
Семенові я другом був, але
Вже й так пройшло залізо мою душу.
Проти мене іде він? Ні-ні-ні!
Коли мене й моя правиця зрадить,
Я одсічу її [6, с. 275].

У цій яві письменниця показує гетьмана Мазепу твердим і рішучим, коли йдеться про національні інтереси: він готовий пожертвувати дружбою із Семеном Палієм в ім'я задуманої великої справи. Мазепа діє підступно: він запрошує Палія в гості, напоює і віддає в руки царя, який засилає його в Сибір. Після арешту Палія та його найближчих співробітників Мазепу обрали гетьманом

Правобережної України, і він почав установлювати суспільно-політичний лад, який був на Гетьманщині.

Плани про визволення України від московського ярма Іван Мазепа тримав у таємниці. Про нього знали Орлик, Ломиковський, Горленко, Апостол та Зеленський. До них доєднався митрополит Йоасаф Кроковський. Вони схвалили задум гетьмана. Як зазначає Полонська-Василенко, «стан був безвихідний: Україна була заповнена московським військом. Серед старшин не було єдності, і прихильники Кочубея були дуже численні. Серед селянства та козаків вибухали заколоти, що їх викликали здирства московських воєвод, тяжка війна реквізиції, будівельні та земляні праці» [4, с. 67].

Старицька-Черняхівська показала, що Мазепа так повернув справу визволення України, що нібито козацькі старшини проявили ініціативу, відчуваючи небезпеку з боку Москви, і просили гетьмана шукати рятунку. І хоча ідею визволення України з московського ярма у великій таємниці плекав Іван Мазепа, у драмі так виглядає, що під впливом козацьких старшин гетьман згоджується виступити проти Москви. Він виймає зі шкатулки заготовлений універсал, підписаний шведським королем Карлом XII, який пропонує усі права і вольності в Українській незалежній державі. Старшини закликають гетьмана вести їх до Карла. Але Мазепа, усвідомлюючи, що навіть стіни мають вуха, вимагає від них клятви:

Наш час настав... З'єднаймося ж усі
Мов криця загартована. Клянимося
Один за всіх і всі за одного...
І всі – життя за матір Україну,
Заплакану отчизну нашу! [6, с. 306].

Клятва гетьмана Івана Мазепи і вимагання клятви від своїх підлеглих були вимушеним і водночас ритуальним кроком. Ломиковський, Апостол, Горленко, Войнаровський, усі старшини витягають шаблі до половини з шабельтасів і поклялися життям битися за Україну.

Дія п'ята розпочинається на цвинтарі, де запорожці в храмі мають присягати гетьману та шведському королеві. Люди обурювалися жахливими звірствами в Батурині, де москалі вирізали всіх від малого до старого, та сподівалися, що козаки із шведами та Військом Запорізьким потурять московських завойовників. Не всі однозначно сприймали шведів, їх турбувало те, що вони скоромне трощать в п'ятницю та середу. Наголошуючи на такі дрібниці, драматург акцентувала увагу на тому, що українцям у такий скрутний момент явно бракувало стратегічного мислення та перспективного бачення майбутньої долі України. Та й не сприймали вони шведів за визволителів – не давали припасів, а до царя самі везли. Настрої українців письменниця передає у діалозі полковників:

П о л к [о в н и к] 1. Ну й клятві!
П о л к [о в н и к] 2. Живий живе, бач думає: король
Тут на тичку, а цар розсівсь, як вдома.

Той піде – цей лишиться нам.

П о л к [о в н и к] 1. (*озирається*). Ох-ох!

П о л к [о в н и к] 2. Старшин усіх цар кличе в маніфесті
Вертатися до нього... Обіця...

П о л к [о в н и к] 1. Обіцянки його відомі добре:
Пообіця, а шкуру злупить.

П о л к [о в н и к] 2. Ні,
Чуйкевича, Кожуха й Покотила
Урядами й млинами наділив [6, с. 309].

Репліки полковників влучно характеризують політику Петра І, яку він безцеремонно провадив в Україні, роздаючи щедрі обіцянки та наділяючи українців українським майном. Водночас у цих коротких репліках драматург розкрила підступні натури полковників, їхні оцінки подій неоднозначні, вони засумнівалися у затії Івана Мазепи, і не знали, на який бік хилитися, до кого пристати, бо процеси, які почалися у стані козаків, йшли врозріз із намірами гетьмана. Лубенці та лохвичатчани, налякані жорстокими подіями в Батурині, засвідчили на папері вірність московському цареві. Миргородський полковник Апостол зрадив Україну і перекинувся до Петра І. Розшарування українського суспільства на кожному кроці давалося взнаки, і це стало проблемою, яка постала перед вирішальною битвою за свободу України.

До гетьмана Мазепи доєднався кошовий отаман Гордієнко із запорожцями:

І Січ уся, все військо низове
Зібралось на раду і поклато
Всім, як один, за гетьманом іти,
І душі всі на тім позадавали.
Під прапор твій приходимо, – веди
Нас, батьку наш, – всі підемо з тобою.
У всім тобі послушні будем ми, –
Я свій бунчук до ніг твоїх складаю [6, с. 312].

Старицька-Черняхівська у ремарках відтворює ритуали запорожців. За козацьким звичаєм кошовий отаман Гордієнко схиляє перед гетьманом бунчук, Мазепа бере бунчук і повертає його отаманові. Усі співають хвалу Гордієнку. Зворушений Мазепа дякує запорожцям:

Спасибі вам, брати мої, що ви
Воздвиглися і ревністю, і серцем
За скривджену отчизну в час лихий.
Я сам стою на Божій вже дорозі,
Але остаток днів моїх несучу,
Щоб волю вам і людям всім здобути.

У с і. Ясновельможний гетьман наш: *Vivat!*

М а з е п а. Хоч спільник наш непереможний Карл,
Але Петро жене сюди все військо.

Тому кажу, – ми йдемо в бій страшний...

Здобудемо чи ляжемо на полі!

З а п о р о ж ц і. Як ляжемо, то ляжемо усі,

А москалем укриємося добре [6, с. 313].

Мазепа запросив усіх до храму, щоб перед святим престолом поклястися боротися за волю України. Усі заходять до храму, і на цьому дія обривається: драматургиня використала фігуру умовчування. Людмила Старицька-Черняхівська вирішила не відтворювати баталій Полтавської битви, а показати наслідки поразки Івана Мазепи та Карла XII. Вона зображує невеличкий темний покій у Бендерах, у якому знаходяться гетьман Мазепа та Войнаровський. Вони осмислюють причини своєї невдачі. Войнаровський вважає, що поранення короля шведського Карла XII призвело до замішання у війську, стався заколот у війську, і запал воїнів впав. Мазепа по-філософськи оцінює події, які мають свій шлях і своє завершення, «В небесах, І на землі, найменшій порошині Своєї долі не втекти» [6, с. 316]. Він вважає, що Господь не поблагословив його намірів, тому він не зміг здійснити задумане. Сили його покидають, і щоб зі спокоем одійти і вірити, що доля України знаходиться в надійних руках, пропонує племіннику Войнаровському обійняти гетьманство, але той не впевнений, що його рука утримає берла правління, і переадресовує прохання гетьмана до Орлика. Увіходить Орлик і повідомляє, що Толстой уже двічі звертався з листом до турка Сераксира з проханням видати гетьмана цареві, а за це пропонує триста тисяч єфимків. Це повідомлення Мазепа сприймає спокійно:

М а з е п а . Гріш не малий. Це цар розперезався...

Десь скучив вже за мною...

В о й н а р о в [с ь к и й] Лютий кат,

А не монарх! Не шаблею, а грішми

Воює він противників своїх.

М а з е п а . Скупий Петро, – шага не подарує,

А триста тисяч видає... Ха-ха!

Десь голову Мазепину високо

Цінує він! [6, с. 317].

Але турок Сераксир відкинув пропозицію: Коран не дозволяв йому йти на підду змову з московським царем Петром I, який хотів власними руками замордувати Мазепу. Цар був дуже лютий на гетьмана, що той стільки років водив його за ніс, приховуючи істинні наміри визволити Україну з-під московського поневолення, тому він зганяв злість на українцях: палив міста та села, нищив Запорізьку Січ, колесував повсталих придуманим колесом, яке живцем розривало людину на шматки, садив на палі, вішав, відрубав голови, нещадно мордував тих, хто прагнув волі для України.

Для відтворення подій в Україні після Полтавської битви драматургиня ввела образ безіменного козака, який прибув із Києва до Бендер. Його послала Мотрона, щоб він віддав перстень Мазепі, який він подарував їй із надією, що вони зможуть

об'єднатися у шлюбі. Але не склалося, як гадалося. Мазепа знімає з шиї свого хреста і просить козака, щоб він передав його Мотроні для збереження в монастирі. Ці мікрообрази Старицька-Черняхівська використовує для того, щоб відтворити глибину трагедії, яка спіткала дійових осіб. Великою трагедією для України стала поразка Мазепи: українці були залишені на поталу москалям. Козак розповідає про ті жахи, які творяться в Україні: «випалюють міста, Грабують люд... деруть з живих і мертвих», по тих церквах, які обділяв гетьман Мазепа, запроданці співають йому анахему, а новообраний гетьман Скоропадський ні пари з уст, що скаже йому цар, те й він робить.

Фінальну сцену драми Старицька-Черняхівська спочатку наповнює оптимізмом. До Мазепи, який захворів після поразки, навідався король шведський Карл XII і повагою та словом королівським запевнив гетьмана, що на всі часи буде обороняти цілість України, і гетьман був переконаний, що разом вони підуть в останній бій, та й Україна і Швеція весь вік будуть у нерозривній згоді. Старшини, Войнаровський, Орлик, Гордієнко підтримують Мазепу в його оптимістичному погляді на майбутнє України. Мазепа пропонує налити всім вина і випити за славу й щастя України. Гетьман п'є і помирає від зажитої отрути. Така різка і невмотивована зміна позицій суперечить логічному та послідовному розвитку сюжетних подій. Намагання драматизувати фінал твору, підсилити трагедію, якої зазнала Україна після смерті Мазепи, Старицька-Черняхівська відійшла від історичної правди. Як відзначає Полонська-Василенко, «6 липня 1709 року Мазепа і Карл XII були в Очакові, а 1 серпня перейшли до Бендер, де турецький уряд призначив їм місце перебування. Із Мазепою були тільки Орлик із родиною, Ломиковський, Войнаровський, Горленко, Мирович, Герцик, Гордієнко і ще кілька старшин. Гетьман прибув до Бендер уже зовсім хворий і не вставав з ліжка. Сили шведів не були вичерпані: Карл XII чекав нових військ зі Швеції і хотів продовжувати війну з Петром. Мазепа вірив у можливість укласти коаліцію держав для боротьби з Москвою.

21 вересня 1709 року в Бендерах упокоївся Іван Мазепа. Поховано гетьмана спочатку біля Бендер, а пізніше перенесено його останки до монастиря в Галаці» [6, с. 76].

Фінал драми «Іван Мазепа» Старицької-Черняхівської не зовсім виправданий. І справа навіть не тому, що авторка відійшла від історичних фактів, вона мала право на вимисел, але таке завершення драми не впливає з логіки подій і розмиває цілісність образу Івана Мазепи як гетьмана України – одного з найвидатніших діячів українського народу, який навіть у таких скрутних обставинах не був схильний до суїцидних настроїв і мужньо переносив тяготи життя.

Висновки й перспективи подальшого дослідження. У драмі «Іван Мазепа» Людмила Старицька-Черняхівська відтворила складний та драматичний період української історії за часів гетьманування Івана Мазепи. Спираючись на історичні факти, драматургиня створила художню версію тих подій, возвеличивши найвидатнішого гетьмана України, який у несприятливих умовах розбудовував

підвалини Української незалежної держави і зробив спробу позбутися московського гніту. Акцентуючи увагу на тому, що не всі українці єдиним поривом приєдналися до національно-визвольних змагань, письменниця розкрила трагедію української нації, яка, збаламучена та розшарована, не змогла досягнути стратегічних намірів свого провідника, який прагнув волі для України, опустила свій шанс зробити цивілізаційний вибір і прирекла себе на багаторічне зубожіння під московським поневоленням. За словами Євгена Маланюка, переміг «розпусний варвар, півграмотний дикун, кат-аматор, убийник власного сина, ругатель Віри Христової і безсоромний гвалтівник Церкви» [3, с. 201]. Але дивне диво сталося: переможений у битві під Полтавою, спалюваний та дискредитований представниками Москви та їхніми посіпаками, Іван Мазепа став символом національно-визвольної боротьби українського народу. Його ідеї незалежної Української держави та нескореної нації підхопили як прапор патріотично налаштовані українці й проносять їх крізь віки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч. Київ : Асоціація укр. експортерів друкованої продукції, 1991. 48 с.
2. Крупницький Б. Мазепа у світлі психологічної методи: Мазепа – людина й історичний діяч. Київ, 1991.
3. Маланюк Є. Книга спостережень. Київ : Атіка, 1995. 235 с.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2-х т. Т. 2. Львів : Репринтне відтворення видання (1972–1976). Мюнхен : УВС, 1972. 599 с.
5. Процюк Л. Драматургія Людмили Старицької-Черняхівської як інтелектуальний спротив поневоленої нації. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Літературознавство»*. 2014. Вип. 39. С. 177–180.
6. Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори. Київ : Наукова думка, 2000. 848 с.
7. Хорунжий Ю. Людмила Старицька-Черняхівська. *Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори*. Київ : Наукова думка, 2000. С. 5–34.

REFERENCES

1. Borschak, I. (1991). Mazepa – a man and a historical figure. Kyiv [in Ukrainian].
2. Krupnitsky, B. (1991). Mazepa in the light of psychological methods: Mazepa – a man and a historical figure. Kyiv [in Ukrainian].
3. Malaniuk, E. (1995). Book of Observations. Kyiv [in Ukrainian].
4. Polonskaya-Vasilenko, N. (1992). History of Ukraine: In 2 volumes. Vol. 2. Lviv. Reprint reproduction of the publication. (1972–1976). Munich [in Ukrainian].
5. Protsiuk, L. (2014). Dramaturgy of Lyudmila Staritskaya-Chernyakhovskaya as intellectual resistance to the enslaved nation. *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Vladimir Gnatiuk. Series: Literary studies*. Vol. 39. Ternopil [in Ukrainian].

6. Staritska-Chernyakhivska, L. (2000). Selected works. Kyiv [in Ukrainian].

7. Khorunzhyi, Y. (2000). Lyudmila Staritska-Chernyakhivska. *Lyudmila Staritska-Chernyakhivska, L. Selected works*. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття поширюється
на умовах ліцензії відкритого
доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 10.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 10.04.2026